

Maria Leskinen

Ewolucja poglądów na temat Polaków w społeczeństwie rosyjskim XVI-XVIII wieku (na podstawie materiałów współczesnej historiografii rosyjskiej)

The Evolution of Poles' Image in Russian Society in 16th-18th Centuries (in Russian Modern Researches)

Abstract: This paper presents the process of creation and modification of specific Polish characteristics and moral virtues which were reflected in Russian descriptions and representations of Poland and the Polish nobles in 16th-18th centuries. The images of Poles in the Russian consciousness were changing as a result of cultural, religious, political and military interactions. But those most enduring ones deal with confessional difference between the Orthodox Russians and the Catholic Poles.

Keywords: Poles in the Russian culture, Imagology, Polish stereotypes in Russian descriptions, the Russian image of the Other in 16th-18th centuries

Jak dowodzą współczesne badania naukowe, w tradycyjnej kulturze ludowej poglądy na temat innych narodów kształtują się w oparciu o etnocentryzm i ksenofobię¹. Ogólny obraz obcego w tak uformowanych zasadach komunikacji społecznej, bez względu na istnienie

1 J. Bystroń, *Megalomania narodowa*, cz. 2, Warszawa 1935; Z. Benedyktowicz, *Portrety „obcego”. Od stereotypu do symbolu*, Kraków 2002, s. 121-177; G. Jahoda, *On the Origin of Antagonism Towards “the Others”*, *Zeitschrift für Ethnologie*, 2002, Band 127, Heft 1, s. 1-16; O. В. Белова, «Свой-чужой». Из материалов к словарю «Славянские древности», «Славяноведение», 2003, № 6, s. 71-73.

innych wariantów (np. stanowych, klasowych), opiera się na archaicznym modelu. W takim schemacie ważne miejsce zajmuje sposób odbierania obcego jako grzesznego, niebezpiecznego, o „demonicznym” pochodzeniu, w związku z czym dokonuje się: a) symboliczne połączenie przedstawicieli innych narodowości lub innowierców z postaciami mitologicznymi i b) nadanie im cech zoomorficznych lub demonicznych². Każda odmienność, zarówno indywidualna jak i zbiorowa, budziła zainteresowanie przede wszystkim jako zaburzenie normy, jako nieprawidłowość. „Fizjonomia” innego świata była konstruowana jako zbiór cech i właściwości przeciwnych cechom i właściwościom powszechnym, zwykłym (czyli „swoim”). „Powszechnie – pisze Jurij Łotman – nie może mieć specyfiki. Ponieważ obce, jako znajdujące się poza systemem, jest traktowane jako fałszywe, nieprawidłowe, dlatego właśnie nieprawidłowemu w pierwszej kolejności przypisuje się cechy specyficzne i oryginalne (...) To, co własne, jako uniwersalne i słuszne utraciło specyfikę i rozplynęło się w ogólnych kategoriach kultury człowieczej”³. Jednocześnie, jak uważał rosyjski antropolog Albert Bajburin, w procesie takiego porównania obserwujemy „paradoksalną zasadę: (...) im mniejszy jest dystans etniczny, tym różnice wydają się poważniejsze, im dystans jest większy, tym większą rolę grają podobieństwa”⁴. Obrazy innych krajów i etnosów podlegają w tym wypadku uogólnieniu i typologizacji; mniejsze znaczenie ma w nich to, co indywidualne, większe zaś to, co typowe dla całej zbiorowości. Z wyobrażeniami o przyczynach inności ściśle związana jest zasada izomorfizacji, kiedy to cechy wewnętrzne wydają się odbiciem rozmaitych skłonności, zdolności, cnót i wad. To pozwalało szybko i łatwo „rozpoznać” i sklasyfikować cechy wspólne i różnice rozmaitych grup społecznych, w tym grup etnokonfesyjnych. Nieprzypadkowo w opisach przedstawicieli innych plemion/ludów do epoki Oświecenia zawsze poświęcano wiele uwagi zewnętrznym, w tym także głęboko fizycznym cechom – opisy te służyły uchwyceniu i pokazaniu

2 O. В. Белова, *Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции*, Москва 2005, s. 9-15; В. Н. Топоров, *Образ «соседа» в становлении этнического самосознания (руско-литовская перспектива)*, [w:] *Славяне и их соседи*, т. 2: *Этнопсихологический стереотип в средние века*, Москва 1990, s. 4-14.

3 Ю. М. Лотман, *Непредсказуемые механизмы культуры*, Таллинн 2010, s. 41.

4 А. К. Байбурин, *Некоторые вопросы этнографического изучения поведения*, [w:] *Этнические стереотипы поведения*, Ленинград 1985, s. 14.

moralnych wartości i niedostatków, a także wrodzonych zdolności i skłonności (nawet w odniesieniu do konkretnego wyznania lub politycznej formy ustroju państwowego). Wzajemny odbiór Polaków i Rosjan w tym okresie historycznym określały właśnie te prawidłowości.

Cechami szczególnymi w relacjach Słowian wschodnich i Polaków do epoki Oświecenia były, po pierwsze, kontakty bezpośrednie i doświadczenie wzajemnych wpływów i, po drugie, różnice konfesyjne⁵. Jednocześnie ważna idea wspólnoty słowiańskiej i związku plemiennego Polaków i Ruskich (w jego wczesnej formie do XVIII wieku) była nieustannie niwelowana przez akcentowanie różnic religijnych, tradycji dogmatycznych i praktyki obrządków⁶. Do XVIII wieku czynnik religijny w relacjach Polaków i Ruskich bez wątpienia dominował⁷, a przynależność etniczna była równoznaczna z wyznaniem. Dlatego też w świecie prawosławnym katolicyzm nazywano „polską wiarą”, a jej wyznawców polskiego pochodzenia – „przekłętymi łacinnikami”⁸. W okresie średniowiecza i w czasach wczesnonowożytnych wzajemne postrzeganie Polaków i Ruskich było wpisane w ogólniejsze wyobrażenia obydwu narodów o tradycjach wschodniej i zachodniochrześcijańskiej, a także o Europie i nie-Europie.

Obraz Polaka w kulturze rosyjskiej (w tym przypadku w kulturze państwa moskiewskiego) zyskuje konkretne rysy około połowy XVI wieku⁹. Dlatego też wyróżnienie cech szczególnych z zachodnioeuropejskiego (głównie katolickiego) świata dokonuje się w refleksji rosyjskiej później niż proces „rozpoznawania” i opisanie Moskwi-

- 5 A. Gieysztor, *Obraz Rusi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Культурные связи России и Польши. XI-XX вв.*, Moskwa 1998, s. 9-16; E. Przybył, *Polska twarz rosyjskiego antykatolicyzmu*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Warszawa 2006, s. 457-504.
- 6 A. С. Мыльников, *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1999; В. В. Мочалова, *Польская тема в русских памятниках XVI в.*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, red. В. А. Хорев, Moskwa 2000, s. 33-44.
- 7 Е. Е. Левкиевская, *Конфессиональный образ поляка в русской народной и письменной традиции*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, s. 231-238.
- 8 О. В. Белова, *«Лях-девятьденник» и «москаль-людоед» (представления этнических соседей друг о друге)*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, s. 226-230; таż, *«Другие» и «чужие»: представления об этнических соседях в славянской народной культуре*, [w:] *Признаковое пространство культуры*, Moskwa 2002, s. 71-85; Е. Е. Левкиевская, *Конфессиональный образ поляка*, s. 232-233.
- 9 D. Piczugin, *Zakładnicy historii – u źródeł negatywnego stereotypu Polski i Polaków w literaturze rosyjskiej*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń*, s. 342-343.

nów/Moskali w kulturze polskiej¹⁰, która dla zrozumienia wschodniego sąsiada wykorzystywała liczne zapiski podróżników, kupców i dyplomatów, a także dość popularne w Polsce XVI wieku dzieła z zakresu kosmografii. W ostatnim trzydziestoleciu XVI stulecia – czyli w okresie ostatecznego połączenia Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego w jeden twór polityczny dwóch narodów (Rzeczpospolitą Obojga Narodów, 1569) – państwo polskie staje się ważnym zachodnim sąsiadem państwa moskiewskiego. Do szczególnie intensywnych kontaktów dochodzi w czasie wojen inflanckich Zygmunta Augusta i Stefana Batorego z Iwanem Groźnym i tuż po nich. W XVI-XVII wieku na postrzeganie narodu polskiego (w rozumieniu państwowo-politycznym, a nie etnicznym, ponieważ i polsko-litewskie państwo Jagiellonów, i Rzeczpospolita były organizmami wieloetnicznymi i wielowyznaniowymi) w większym stopniu wpływ wywierały kampanie i konflikty wojskowe niż kontakty handlowe i kulturalne. Ale i wówczas nadal najważniejszą różnicą pozostawało wyznanie. Jednak począwszy od tamtego okresu można mówić i o nowej cesze w procesie zrozumienia kwestii polskiej w świadomości ruskiej – czyli o ustroju politycznym państwa polskiego, którego różnice w stosunku do ruskiego samodzielnego państwa postrzegano w Carstwie Moskiewskim jako ważny czynnik polityczno-państwowej i religijnej identyfikacji oraz rozumienia parlamentaryzmu.

Za najbardziej znaczące i zbadane źródło wyobrażeń o Polakach w drugiej połowie XVI wieku uważa się pisma Iwana Groźnego – przede wszystkim jego posłania i listy do Andrieja Kurbskiego i do Stefana Batorego¹¹. W okresie krzepnięcia samodzielnego państwa Iwana Groźnego i konfliktów wojskowych w Inflantach dla cara rosyjskiego ważna staje się legitymizacja jego roszczeń zewnętrznych. Groźny starał się udowodnić, że monarcha kieruje się nie tylko interesem politycznym kraju, ale i wysokimi motywami religijnymi, że oto prawosławne cesarstwo i jego chrześcijański władca walczą z antychrześcijańskim („łżechrześcijańskim”) złem, czyli z polskim państwem katolickim.

10 A. Niewiara, *Moskwicin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*, Łódź 2006, s. 16-54; też, *Procesy kategoryzacyjne a kulturowe konstruowanie obrazu „innego” (Moskwicin – Moskal – Rosjanin)*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń*, s. 49-72.

11 B. B. Мочалова, *Польская тема*, s. 34; też, *Polska i Polacy oczyma Rosjan w wieku XVII*, [w:] *Wizy i runek sąsiadów: Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków*, Warszawa 2000, s. 69-81.

W swoich memorandach do Stefana Batorego Groźny pisał o grzechu pychy króla polskiego, a jego magnaterię i dowódców wojskowych nazywał „bezbożnikami”, „złodziejami”, „żmijami”, „handlarzami prawdy przenaświętszej” itp., ponieważ podobnie jak i jego poddani „wiarę łaćwińską” uważał za odejście od prawdziwego chrześcijaństwa¹². O politycznym ustroju Rzeczypospolitej i wolnej elekcji Groźny wiedział wiele, ale samodzierżawie uważał za jedyną prawdziwie chrześcijańską i odpowiadającą Bożym zamysłom formę ustrojową. O polskich królach elekcyjnych car pisał do Andrieja Kurbskiego w takich słowach: „sam niczym nie rządzi, ale jest jak niewolnik ostatni – wszyscy mu rozkazują, a on nikomu poleceń nie wydaje”¹³. Właśnie uzasadnienie „prawidłowości” własnego ustroju politycznego i moralnej ułomności słowiańskiego sąsiada było w wieku XVI i XVII głównym przedmiotem refleksji w stosunkach polsko-rosyjskich i we wzajemnych opisach. Retoryczną opozycją zawartą w argumentacji obydwu stron była dychotomia słuszności/niesłuszności jako pobożności, bezgrzeszności/grzeszności.

W powszechnej świadomości ruskiej XVI – połowy XVII wieku obraz Polaka wciąż formował się nie jako obcego etnicznie, ale obcego wyznaniowo. Granicznymi okazały się wydarzenia Smuty (dymitriady), kiedy Polaków (w sensie politycznym – jako poddanych polskiego króla Rzeczypospolitej) zaczęto traktować jak głównych obcych wrogów-agresorów, co znalazło odbicie w ruskich pomnikach XVII wieku opisujących wydarzenia wojny domowej i polskiej „interwencji”¹⁴. W tekstach wydawanych przez duchowieństwo prawosławne (np. w „Opowieści” Abrahama Palicyna mówiącej o obronie Ławry Troicko-Siergijewskiej) stosunki panujące między Polakami i Ruskimi były przedstawiane jako religijny spór stronników wiary prawdziwej (prawosławnej) i agresorów-innowierców („wściekłych heretyków”) z Rzeczypospolitej (litewskich protestantów – „lutrów przeklętych”

12 Taż, *Польская тема*, s. 34-36.

13 *Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным*. Первое послание (5 июля 1564 года), [w:] *Послания Ивана Грозного*, Библиотека литературы Древней Руси, т. 11: XVI век, ред. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев, А. А. Алексеев, Н. В. Поньрко, Санкт-Петербург 2001.

14 Б. Н. Флоря, *К изучению образа поляка в памятниках Смутного времени*, [w:] *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, ред. В. А. Хорев, Москва 2002, s. 27-33; zob. też: Б. Н. Флоря, *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2008; Е. Е. Левкиевская, *Конфессиональный образ поляка*, s. 233-234.

i polskich katolików-„antychrystów”¹⁵. Ponieważ za depozytariuszy „prawdziwego chrześcijaństwa” uważano tylko prawosławnych, to wyznawców innych Kościołów chrześcijańskich traktowano jako jednoznacznych „wrogów chrześcijaństwa”, „szatańskie zbiorowisko”, „demonów”, „bogobójców”, „kaznodziejów Antychrysta” itp.¹⁶ Profanacja i grabieże ruskich cerkwi i miejsc świętych, podobnie jak i oblężenie klasztoru Troicko-Siergijewskiego, uważano za dowody celowego niszczenia prawosławnego chrześcijaństwa – bez względu nawet na to, że, jak wiadomo, w wydarzeniach tych aktywnie uczestniczyli Kozacy, czyli prawosławni poddani króla polskiego¹⁷.

Zdrajców bojarów, którzy przyłączyli się do Polaków, świeccy autorzy nazywali ówczasie „wrogami krzyża Chrystusowego”, a Maryna Mniszchówna nie była z ich punktu widzenia chrześcijanką, ponieważ nie była prawosławna („luterskiej wiary dziewczucha”)¹⁸. „Wiarę hereetycką” zrównywano z pogaństwem. Z tym związany jest stały motyw wzajemnych wpływów Polaka katolika i demonicznych sił, dlatego Maryna Mniszchówna i Dymitr Samozwaniec oraz ich zwolennicy zostali oskarżeni o czary, magię, a nawet wilkołactwo w całkowitej zgodzie z obrazem tradycyjnego społeczeństwa opisanego powyżej¹⁹. Należy raz jeszcze podkreślić, że podobne traktowanie wroga-innowiercy porywającego się na niepodległość państwową było uniwersalne w XVI-XVII wieku (w okresie potopu szwedzkiego Polacy podobnie opisywali Szwedów: jako pogan protestantów, heretyków i obwiniali ich o związki z nieczystymi siłami i sprzyjanie diabłu²⁰).

15 Б. Н. Флоря, *К изучению образа поляка*.

16 *Сказание Авраамия Палицына об осаде Троице-Сергиева монастыря*, подг. текста: Е. И. Ванеева, пер. и комм.: Г. М. Прохоров, *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 14: *Конец XVII – начало XVIII века*, Санкт-Петербург 2006.

17 E. Przybył, *Polska twarz*, s. 480-484.

18 Сут. за: Е. Е. Левкиевская, *Конфессиональный образ поляка*, s. 232.

19 Тамże, s. 234.

20 M. V. Leskinen, *Святые заступники обители: чудесная работа*, [w:] *Оппозиция сакральное/светское в славянской культуре*, Москва 2004, s. 50-66. Warto zauważyć, że trwałość podobnych skojarzeń, metafor i formuł retorycznych jest najwidoczniej ponadczasową kliszą wizerunku wroga jako przeciwnika wojennego. Wyobrażenia te aktualizują się głównie dzięki przyjęciu, że konflikt zbrojny jest aktem agresji, wtargnięciem, formą okupacji, tzn. w przypadku utożsamienia się z obiektem tejże agresji (*Faces of the Enemy. Reflections on the Hostile Imagination*, ed. by S. Keen, San Francisco 1986; Л. Гудков, *Идеологема «врага»*, «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции, [w:] *Образ врага*, Москва 2005, s. 7-79). Prawidłowość ta jest dostrzegalna w obrazie wroga w pracach poświęconych europejskim konfliktom zbrojnym aż do XX wieku (Т. А. Сабурова, *От катастрофы к триумфу. Отечественная война 1812 года*

W wyglądzie zewnętrznym Polaków i Litwinów do końca XVII wieku niechęć Moskowitów wywoływał obyczaj golenia brody. Prawosławnych pozbawionych brody traktowano jak grzeszników, którzy naruszyli Boże przykazanie; obcięcie brody uważano za ciężką obrazę i przestępstwo²¹. Polacy wiedzieli o tym i niekiedy celowo poddawali ruskich jeńców straszemu dla nich poniżeniu – goleniu brody. Brak brody był także symbolem bezbożnej natury (biesy na ruskich ikonach przedstawiano jako łyse i bez bród), co stawało się kolejnym argumentem na rzecz utożsamienia Polaków z „nieczystymi” (tj. z biesami)²².

Jednak w ruskich tekstach mówiących o wydarzeniach okresu Smuty Polakom przypisuje się nowe cechy negatywne – świeckie. To przede wszystkim duma rozumiana jako pycha, wyniosłość, a także spryt/chytryść – pod tym pojęciem kryje się szerokie spektrum znaczeń bliższych wiarołomstwu, oszustwu i swoiście pojmowanej zaradności²³.

W XVII wieku (po raz pierwszy w roku 1643) w języku rosyjskim pojawia się zapożyczone z polszczyzny słowo „honor”²⁴. W pierwszej połowie XVIII wieku słowo to zachowuje jeszcze konotacje zbieżne z polskimi i jest synonimem „czci”, „znak szacunku”, „godności”²⁵, ale w kolejnym stuleciu słowo „honor” zostaje wypełnione inną treścią i zaczyna oznaczać arogancję, pychę, wyniosłość itd.²⁶ – ma więc ładunek wyłącznie negatywny²⁷. Należy tu przypomnieć, że aż do końca

в исторической памяти поколения российского общества XIX – начала XX века, [w:] После грозы. 1812 год в исторической памяти России и Европы, ред. Д. Сдвижкова, Г. Хаусманн, Москва 2015, s. 70-100; Е. С. Сенявская, Противники России в войнах XX в. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества, Москва 2006).

- 21 Е. Е. Левкиевская, *Борода предорогая*, [w:] *Категории и концепты славянской культуры*, Москва 2008, s. 105-119.
- 22 Tamże.
- 23 Б. Н. Флоря, *К изучению образа поляка*.
- 24 *Гонор*, [w:] *Словарь русского языка XI-XVII вв.*, Москва 1975-2008, т. 4: Г-Д, Москва 1977; *Гонор*, [w:] М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, пер. с нем. и дополнения: О. Н. Трубачев, ред. Б. А. Ларин, т. 1, Москва 1986, s. 437.
- 25 *Гонор*, [w:] *Словарь русского языка XVIII в.*, ред. Ю. С. Сорокин, Ленинград–Санкт-Петербург, т. 5, Ленинград 1989.
- 26 *Гонор*, [w:] *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка*, ред. А. Н. Чудинов, Санкт-Петербург 1910.
- 27 Więcej o historyczno-kulturowym rozróżnieniu znaczenia pojęcia honoru zob.: Ю. М. Лотман, *Об оппозиции «честь» – «слава» в светских текстах киевского периода*, [w:] tegoż, *Избранные статьи*, т. 2, Таллин 1992, s. 111-126; H. Łaskiewicz, *Pojęcie honoru w Carstwie Moskiewskim i w Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, red. A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003, s. 89-97; A. Wierzbicka, *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, New York 1992, s. 218-221.

XIX wieku rzeczownik „duma” i przymiotnik „dumny” (a właśnie to całkowicie stereotypowe określenie Polaków począwszy od XVII wieku można uznać za najczęstsze) miały wyłącznie negatywne konotacje (np. XIX-wieczny słownik Władymira Dala pojęcie „dumny” definiował następująco: „wyniosły, arogancki, dumny, zarozumiały”²⁸). Lingwiści stwierdzają, że i we współczesnym języku rosyjskim leksemy wskazujące na wysoką samoocenę mają zwykle negatywne konotacje²⁹.

Należy podkreślić, że w świadomości ruskiej XVI-XVIII wieku Polak kojarzył się przede wszystkim ze szlachcicem-wojownikiem, czyli rycerzem, w mniejszym zaś stopniu ze szlachcicem-ziemianinem (podobnie zresztą jak w kulturze ukraińskiej). I właśnie szlachcie przypisywano arogancję i pychę wobec przedstawicieli innych stanów i narodów (np. wobec mieszczan niemieckich lub wobec białoruskiego chłopstwa).

Druga połowa XVII wieku, szczególnie okres panowania Aleksieja Michajłowicza – to nowy etap w historii ruskiej kultury, początek zmian powodowanych wpływami wartości zachodnioeuropejskich i przykładami idącymi ze sztuki zachodniej – przy ukraińskim pośrednictwie i aktywnym przenikaniu rozmaitych gatunków dzieł tłumaczonych (w tym także sporej liczby tekstów polskich) z literatury europejskiej³⁰. Ideały, wyobrażenia, a nawet niektóre elementy praktyki religijnej oswojone w czasie długich kontaktów z kulturą polską stały się częścią etykiety i, co nie bez znaczenia, trafiały jako modele wychowawcze na szczyty rosyjskiego społeczeństwa, formując nowy typ świeckiej kultury ruskiej³¹. Obraz Polaka tego czasu zmienia się m.in. w rezultacie zapożyczenia i przejmowania cech, którymi odznaczał się w ukraińskim wariacie pan-ziemianin. Wyraźnie widać, jak rozszerzyło się spektrum świeckich cech Polaka: przedstawiano go (szczególnie w literaturze i w dramaturgii) jako przedstawiciela stanu rządzącego, szczegółowiej wskazywano na te jego cechy, które kojarzy-

28 В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, t. 1, Санкт-Петербург–Москва 1880, s. 378.

29 А. В. Санников, *Самооценка человека в русской языковой картине мира*, Москва 2006, s. 90-101.

30 С. И. Николаев, *Польско-русские литературные связи XVI-XVIII вв.: библиографические материалы*, Москва 2008.

31 Л. А. Софронова, *Старинный украинский театр*, Москва 1996, s. 35-90; Л. А. Черная, *Повседневная жизнь московских государей в XVII веке*, Москва 2013.

ły się z próżnością i dumą: pojawiło się określenie „sobiepanek”³². Najprawdopodobniej właśnie w tym czasie w języku rosyjskim zaistniało słówko „fanaberia” (które w rosyjskim oznacza arogancję i zarozumiałość, czyli w gruncie rzeczy jest znaczeniowo bliskie pojęciu „honoru”, i znacznie rzadziej rozumiane w drugim swoim znaczeniu – jako dziwactwo, kaprys, fantazja³³). Ciekawą podmiianę znaczeń przeszedł polski zwrot szlachecki „Pan Brat / Panie Bracie” – o ile po polsku zwrot ten miał podkreślać wewnątrzklasową równość, symbolizować „złote wolności”, o tyle w rosyjskim pojawiły się zbitki „paniebractwo” i „zapnbrat”, oznaczające familiarność i dobroduszość³⁴ (choć niektórzy lingwiści nie potwierdzają tej etymologii. Słowniki wyrażen obcych XIX wieku proponowały niekiedy inne, odpowiadające polszczyźnie tamtej epoki wyjaśnienie: od słowa „przyjaciel”, „bliski druh”³⁵).

Obraz Polaka w kulturze ruskiej XVIII wieku jest, niestety, przebadany w historiografii rosyjskiej dość fragmentarycznie i niemal nie został poddany rekonstrukcji ani specjalnej analizie naukowej. To poważna i trudna do wyjaśnienia próżnia w tej części historiografii rosyjskiej, która zajmuje się stereotypami polsko-rosyjskimi. Ale z badań nad reformami epoki Piotra w obszarze kultury wiadomo, że w tamtym czasie doszło do ważnej zmiany: wcześniejszy aktywny wpływ kultury polskiej na społeczeństwo rosyjskie i jego wartości, sztukę, codzienną etykietę, a także sama jej funkcja pośrednika w przekazywaniu tradycji europejskiej ustępuje miejsca bezpośrednim kontaktom z Europą Zachodnią. Polski ustrój państwowy w pierwszej połowie XVIII stulecia coraz częściej wywołuje w wyższych kręgach ludzi rządzących w Rosji nie tyle wrogość, ile protekcyjalny uśmiešek. Dzieje się tak dlatego, że głównym kryterium staje się autorytet państwa i jego siła militarna. Stąd więc taki oto stosunek potężnego, zdyscyplinowanego jednoosobowym kierownictwem imperium do państwa, które z punktu widzenia Rosjan jest słabe i niezdolne do

32 Choć równie dobrze może być ono ruską kalką słowa „swawola”, charakterystycznego dla polskiej parenetycznej literatury barokowej.

33 *Фанаберия*, [w:] В. И. Даль, *Толковый словарь*, t. 4, Санкт-Петербург–Москва 1882, s. 532; *Фанаберия*, [w:] *Словарь иностранных слов*.

34 *За панибрата*, [w:] *Словарь русского языка XVIII в.*, Санкт-Петербург 1995; *Панибрат*, [w:] А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*, t. 2, Санкт-Петербург 1914, s. 731; *Панибрат*, [w:] М. Фасмер, *Этимологический словарь*, t. 3, Москва 1987, s. 197.

35 *Панибратство*, [w:] М. И. Михельсон, *Ходячие и меткие слова*, Санкт-Петербург 1896, s. 121.

obrony własnych interesów. Jego sława i wielkość są już tylko przeszłością, dzień dzisiejszy stanowi anarchia (nierząd)³⁶. Wtedy też formułuje się nowa tendencja stanowiąca jakby lustrzane odbicie poprzedniego etapu historycznego: teraz kompleks jeszcze nie cywilizacyjnej, ale już wojskowej i politycznej przewagi rozwija się nie w polskiej, ale w rosyjskiej świadomości. To z kolei rodzi z czasem argumenty wspierające ideę interwencji w sprawę sąsiedniego narodu: „Polska nie zasługuje na to, żeby zaliczać się do grona imperiów europejskich”³⁷ – pisał kanclerz hrabia Michaił Woroncow. Przy analizie charakterystyk Polaków dokonywanych przez rosyjskich dygnitarzy, urzędników wyższej rangi oraz dwór imperatora do czasu rozbiorów, w trakcie ich trwania i po nich – trzeba prowadzić badania porównawcze. Mamy w tym przypadku do czynienia z kompleksem cywilizacyjnej/historycznej przewagi, chociaż w gruncie rzeczy chodzi tu o kultury zupełnie różnych typów (w sensie politycznym, gospodarczym itp.) – przecież w ten sam sposób polską szlachtę odbierali zachodnioeuropejscy obserwatorzy w XVII wieku, kiedy opisywali jej byt i wartości jako barbarzyńskie³⁸, lub w XVIII wieku, widząc w niej mieszkańców obrzeży Europy graniczących ze światem barbarzyńskim – i dlatego „zacofanych”³⁹.

W latach sześćdziesiątych XVIII wieku w listach i doniesieniach ambasadora rosyjskiego w Polsce Nikołaja Repnina nieustannie mówiło się o sprzedajności posłów polskiego Sejmu, ich zależności od

36 „Безначалие” (anarchia) według słownika W. I. Dala oznacza „brak zwierzchnictwa”, „brak prawowitych władz i porządku”, „nieobecność wybranych władz”, a także niezgodę, wzburzenia, kłótnie (*Безначалие*, [w:] В. И. Даль, *Толковый словарь*, t. 1, s. 67).

37 М. И. Воронцов, *Доклад Петру III* (z dnia 3 lutego / 23 stycznia 1762 r.). Cyt. za: Б. В. Носов, *Представления о Польше в правящих кругах России в 60-е гг. XVIII в., накануне первого раздела Речи Посполитой*, [w:] *Поляки и русские в глазах друг друга*, s. 78.

38 Charakterystykę Polaków, jaką francuski poddany szkockiego pochodzenia Ioann Barclay (I. Barclay, *Icon animorum*, London 1614) stworzył w początkach XVII wieku – jako niecywilizowanych, wulgarnych i skłonnych do przemocy, znamy dobrze z napisanego w odpowiedzi dzieła Łukasza Opalińskiego: Ł. Opaliński, *Obrona Polski*, Lwów–Warszawa 1921, s. 4. W analogiczny sposób w połowie XVII wieku Guillaume de Beauplan wyjaśniał nietypowy dla francuskiego dworzana styl polskiego życia szlacheckiego (Г. де Боплан, *Описание Украины*, пер. З. П. Борисюк, ред. А. Л. Хорошкевич, Москва 2004, s. 355-357). Szczegółowiej o ocenach zagranicznych podróżników patrz: M. В. Leskinen, *«Изобилие» и «обжорство» в национальной культуре. Об интерпретации сарматских пиров*, [w:] *Коды повседневности в славянской культуре. Еда и одежда*, Санкт-Петербург 2011, s. 180-190.

39 В. Вульф, *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании людей Просвещения*, Москва 2003.

magnatów i obcych źródeł finansowania, o niezdolności szlachty do rządzenia krajem. Repnin przypisywał „nacji” polskiej (czyli szlachcie) „irracyjalność”, „fanatyzm”, „niewiarygodne szaleństwo” itd.⁴⁰ i, co ma szczególne znaczenie dla stereotypowego odbioru Polaków przez Rosjan w XIX wieku, regularnie przypominał szczególną pobudliwość i emocjonalność szlachty – głównie posłów na Sejm. W jego opisach szlachta polska chętnie ulegała patriotycznym uniesieniom, łatwo się zapalała i łatwo wzruszała – skłonna była zatem do przesadnej afektacji i łatwo mogła wzbudzić zamieszki. Dodajmy przy tym, że do czasu rozbiorów Rzeczypospolitej pogląd taki był formułowany tylko przez pojedynczych dyplomatów i przedstawicieli arystokracji petersburskiej i nie zyskał szerszej popularności.

W świadomości masowej XVIII wieku, czyli świadomości nie elitarnej, ale i nie chłopskiej, wizerunek Polaka żył w kilku hipostazach: po pierwsze to nieociosany ignorant, ziemianin-konserwatysta, prostak właściwie – obraz taki, nawiasem mówiąc, stworzyła sama kultura polska w okresie walk oświeconej stołecznej szlachty i duchowieństwa z zapóźnieniem konserwatywnej, prowincjonalnej sarmacji. Taki obraz (jak w „Niedorostku” Denisa Fonwizina) można uznać za uniwersalno-poznawczy: typ Mitrofanuszki był obiektem powszechnej krytyki i satyry tak polskich uczonych, jak i ówczesnych rosyjskich moralizatorów. Po drugie w tym uproszczonym typie komicznym (np. w intermediach teatralnych) szlachcic polski występował w roli żołnierza samochwały, gorącego dyskutanta chętnie rwącego się do pojedynku. Jego stałymi atrybutami były koń i szabla; przypisywano mu skłonność do pijaństwa, miłość do tańców i biesiad. Tak oto przedstawiano postać Polaka w obcych sztukach tłumaczonych na rosyjski i w oryginalnych tekstach rosyjskich w rosyjskim teatrze amatorskim⁴¹. Trzeba przy tym podkreślić, że cechy Polaka odnoszą się w tym czasie do wizerunku przedstawicieli tylko jednego stanu – szlacheckiego.

Warto przypomnieć jeden z najwcześniejszych rosyjskich opisów etnograficznych Polaków, który powstał po pierwszym rozbiorze Rze-

40 Депенши Н. В. Репнина – Н. И. Панину. 1767 год, [w:] Б. В. Носов, Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756-1768 гг., Москва 2004, Приложения, s. 673, 675, 676, 678.

41 Л. А. Софронова, Образ поляка на русской и украинской сценах XVIII в., [w:] Поляки и русские в глазах друг друга, s. 239-251. Zob. też: Л. А. Софронова, Российский феатрон: московский любительский театр XVIII в., Москва 2007.

czypospolitej, czyli w warunkach, gdy Polaków traktowano nie jak obcokrajowców, ale jak poddanych Imperium Rosyjskiego. W tekście niemieckiego uczonego na rosyjskiej służbie Johanna Gottlieba Georgiego, od razu przełożonym na język rosyjski (1779), Polaków opisano jako potomków dawnych Polan i charakteryzowano z sympatią: „rysy twarzy dowodzą, że dusza ich jest otwarta, dumna i odważna”; „ludzie prości” – chłopci „są wielce gościnni; w kontaktach szczerzy i otwarci”; „obyczaje ich są proste i naturalne”. Szlachta „świętuje rozkosznie i do szaleństwa, jest jednocześnie pracowita, to dobrzy gospodarze przyzwyczajeni do ciężkiej pracy dla chleba”⁴². W tym samym tekście Georgiego po raz pierwszy w rosyjskim dyskursie naukowym trafiamy na twierdzenie, że polskie kobiety „są piękne i cieszą się szczególnymi względami”⁴³.

Nie należy jednocześnie zapominać, że wymienione cechy Polaków były charakterystyczne tylko dla wykształconej części społeczeństwa; wśród chłopstwa wciąż dominował przede wszystkim podział konfesyjny, chociaż z powodu braku szczegółowych badań pozostajemy wyłącznie na poziomie przypuszczeń (jakkolwiek z wysokim stopniem prawdopodobieństwa). Sądzę, że obraz Polaków w środowisku chłopskim, szczególnie w tych regionach, w które zsyłano pierwszych polskich powstańców (uczestników konfederacji barskiej i insurekcji kościuszkowskiej), mógłby w dużym stopniu uzupełnić ten wizerunek.

W elicie rosyjskiej stosunek do Polski i Polaków wahał się, począwszy od ostatniego trzydziestolecia XVIII wieku, kiedy to w procesie formowania się kastowej tożsamości szlacheckiej nowego typu pojawiły się elementy innego – w tym także i opozycyjnego wobec samodzielną monarchii – światopoglądu. Polaków (przede wszystkim szlachtę polską) i tradycje polskiej państwowości odbierano albo przez pryzmat innych modeli politycznych, albo w kontekście rozważań o szlacheckim honorze i patriotyzmie. Ten sposób patrzenia na Polaków dyktowały nie narodowo-patriotyczne, ale europejskie ideały Oświecenia albo też rewolucyjne nastroje antymonarchistyczne. Dlatego przypadek polski kojarzył się z tradycjami republikanizmu, a sami

42 И. Г. Георги, *Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей*. Издание 1799 г., предисл. и прим. В. А. Дмитриева, Санкт-Петербург 2005, s. 455-460.

43 Tamże, s. 458.

Polacy byli uosobieniem wzoru obywatelskiej odwagi i patriotyzmu. W końcu stulecia, po Wielkiej Rewolucji Francuskiej i rozbiorach Rzeczypospolitej stopniowo rozpoczął się proces formowania narodowo-patriotycznego (konserwatywnego), zachodniego (liberalnego) i rewolucyjnego kierunku w rosyjskim życiu społecznym i kulturalnym. Siły te miały bezpośredni wpływ na ewolucję i warianty wzajemnego polsko-rosyjskiego odbioru w wiekach XIX i XX.

Tak więc za najważniejsze cechy przypisywane Polakom do XIX wieku, najczęściej powtarzane i w związku z tym najbardziej stereotypowe, można uznać:

- obcość Polaków powodowaną przede wszystkim inną wiarą (w przeważającej większości katolicyzmem). W tradycyjnej świadomości cecha ta przeistoczyła się w bardziej archaiczną formę odbioru etnicznie innych (jako czarowników, diabłów, niegodziwców, heretyków itp.);
- przywiązanie do „fałszywej wiary”, katolicyzmu i protestantyzmu, które jest traktowane jak wrogość wobec narodów prawosławnych;
- identyfikowanie narodu polskiego tylko z jednym stanem – szlacheczkim. Jednocześnie przedstawicielom tego stanu nie odmawia się odwagi i męstwa;
- najważniejsze cechy etniczne Polaka związane z zespołem negatywnych określeń dumy/zdrady, co w każdym oddzielnym przypadku należy interpretować szczegółowiej w odniesieniu semantycznym;
- oskarżenie o skłonność do „anarchii” jako skutku szczególnego ustroju państwa;
- cały strumień skojarzeń związanych ze stylem życia Polaka-szlachcica: biesiady, pojedynki, umiłowanie rozkoszy, nieustanne świętowanie.

Wszystkie te cechy wspierały archaiczne i uniwersalne, etnocentryczne przekonanie każdej ze stron o racji i przewadze własnego porządku społecznego i politycznego oraz o pierwszorzędym znaczeniu własnych wartości kulturalnych i stylów bycia. W XIX stuleciu wszystkie one uległy istotnej transformacji.

Tłum. Marek Radziwon

Bibliografia

- Benedyktowicz Z., *Portrety „obcego”. Od stereotypu do symbolu*, Kraków 2002.
Faces of the Enemy Reflections on the Hostile Imagination, ed. by S. Keen, San Francisco 1986.
- Gieysztor A., *Obraz Rusi w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Культурные связи России и Польши. XI-XX вв.*, Москва 1998.
- Jahoda G., *On the Origin of Antagonism Towards “the Others”*, “Zeitschrift für Ethnologie”, 2002, Band 127, Heft 1.
- Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Warszawa 2006.
- Łaszkiwicz H., *Pojęcie honoru w Carstwie Moskiewskim i w Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, red. A de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003.
- Niewiara A., *Moskwiczin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*, Łódź 2006.
- Wierzbicka A., *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*, New York 1992.
- Байбурин А. К., *Некоторые вопросы этнографического изучения поведения*, [w:] *Этнические стереотипы поведения*, Ленинград 1985.
- Белова О. В., «Другие» и «чужие»: представления об этнических соседях в славянской народной культуре, [w:] *Признаковое пространство культуры*, Москва 2002.
- Белова О. В., «Свой-чужой». Из материалов к словарю «Славянские древности», «Славяноведение», 2003, № 6.
- Вульф В., *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании людей Просвещения*, Москва 2003.
- Гудков Л., *Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции*, [w:] *Образ врага*, Москва 2005.
- Левкиевская Е. Е., *Борода предорогая*, [w:] *Категории и концепты славянской культуры*, Москва 2008.
- Лескинен М. В., «Изобилие» и «обжорство» в национальной культуре. Об интерпретации сарматских пиров, [w:] *Коды повседневности в славянской культуре. Еда и одежда*, Санкт-Петербург 2011.
- Лескинен М. В., *Святые заступники обители: чудесная работа*, [w:] *Оппозиция сакральное / светское в славянской культуре*, Москва 2004.
- Лотман Ю. М., *Непредсказуемые механизмы культуры*, Таллинн 2010.
- Лотман Ю. М., *Об оппозиции «честь» – «слава» в светских текстах киевского периода*, [w:] Ю. М. Лотман, *Избранные статьи*, т. 2, Таллинн 1992.
- Мочалова В. В., *Polska i Polacy oczyma Rosjan w wieku XVII*, [w:] *Wizerunek sąsiadów: Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków*, Warszawa 2000.

- Мыльников А. С., *Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1999.
- Николаев С. И., *Польско-русские литературные связи XVI-XVIII вв.: библиографические материалы*, Москва 2008.
- Поляки и русские в глазах друг друга, ред. В. А. Хорев, Москва 2000.
- Сабурова Т. А., *От катастрофы к триумфу. Отечественная война 1812 года в исторической памяти поколения российского общества XIX – начала XX века*, [w:] *После грозы. 1812 год в исторической памяти России и Европы*, ред. Д. Сдвижкова, Г. Хаусманн, Москва 2015.
- Санников А. В., *Самооценка человека в русской языковой картине мира*, Дисс. на соискание уч. степени к. фил. наук, Москва 2006.
- Сенявская Е. С., *Противники России в войнах XX в. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества*, Москва 2006.
- Словарь русского языка XI-XVII вв.*, Москва 1975-2008.
- Словарь русского языка XVIII в.*, ред. Ю. С. Сорокин, Ленинград–Санкт-Петербург 1984-2011.
- Софронова Л. А., *Российский феатрон: московский любительский театр XVIII в.*, Москва 2007.
- Софронова Л. А., *Старинный украинский театр*, Москва 1996.
- Топоров В. Н., *Образ «соседа» в становлении этнического самосознания (руско-литовская перспектива)*, [w:] *Славяне и их соседи*, т. 2: *Этнопсихологический стереотип в средние века*, Москва 1990.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, пер. с нем. и дополнения: О. Н. Трубачева, ред. Б. А. Ларин, Москва 1986-1987.
- Флоря Б. Н., *К изучению образа поляка в памятниках Смутного времени*, [w:] *Россия – Польша. Образы и стереотипы в литературе и культуре*, ред. В. А. Хорев, Москва 2002.
- Флоря Б. Н., *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2008.
- Черная Л. А., *Повседневная жизнь московских государей в XVII веке*, Москва 2013.